

УДК 911.3.

Чиж О.П.

Порівняльна характеристика лісових антропогенних ландшафтів Волинського і Подільського полісь

В статті розглянуто структуру лісових антропогенних ландшафтів Волинського та Подільського полісь. Проаналізовано історію дослідження та сучасний стан лісового фонду, розроблені заходи щодо оптимізації та раціонального використання лісів.

Ключові слова: полісся, антропогенні лісові ландшафти, Волинське полісся, Подільське полісся, раціональне використання, порівняльний аналіз.

Чиж О.П. Сравнительная характеристика лесных антропогенных ландшафтов Волынского и Подольского полесий. В статье рассмотрены структура лесных антропогенных ландшафтов Волынского и Подольского полесий, сделан анализ лесов полесий, разработан проект оптимизации и рационального использования лесов.

Ключевые слова: полесья, антропогенные лесные ландшафты, Волынское полесье, Подольское полесье, рациональное использование, сравнительный анализ.

Chizh O.P. Comparative description of forest anthropogenic landscapes of Vollynia and Podil'skogo poles. The structure of forest anthropogenic landscapes of Vollynia and Podil'skogo poles is considered in the article. Research history and modern state of forest fund is analyzed, developed measures on optimization and rational use of the forests.

Keywords: poles, anthropogenic forest landscapes, Vollynia poles, Podil'ske poles, rational use, comparative analysis.

Наявність проблеми. Розвиток лісогосподарського комплексу України як цілісної системи відтворення, збереження та раціонального використання лісосировинних ресурсів в умовах ринкової трансформації економіки і становлення державності вимагає розробки шляхів інтенсифікації використання та відтворення лісоресурсного потенціалу. Зараз важливого значення набувають питання ґрунтового аналізу стану лісів і використання лісових ресурсів, переосмислення існуючих поглядів і положень щодо оптимізації лісистості, ефективності комплексного ведення лісового господарства в Україні. Зокрема для лісів Подільських полісь наявність проблеми зумовлена тим, що неврахування особливостей природи Подільських полісь, різнобічне “лісопольове”, а не “поліське” господарське освоєння призвело майже до повного знищення натуральних лісових ландшафтів. В натуральному стані лісові ландшафти в межах Подільських полісь займали до 87% території. Фонове значення вони втратили наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. і тепер займають лише 18% від загальної площі.

Аналіз попередніх досліджень. Волинь – це древньоруська історична область з дрімучими лісами. Дослідження проблеми освоєння та використання лісових ресурсів краю у минулому і тепер є актуальним завданням. Дослідженням стану лісів і функціонування лісового господарства Волині науковці почали займатися давно, що відображено в працях К.І. Геренчука, Б.Г. Іваницького, Л.М. Корецького, Д.А. Телішевського. Тепер вивченням історії дослідження та освоєння лісів Волині займаються С.А. Генсірук, М.А. Голубець, Л.І. Копій, В.С. Мельник, В.Г. Юровчик та інші. Дослідженням лісів Подільських полісь займалися переважно, ботаніки. Ще в середині XIX ст. А.Л. Анджейовський досліджуючи флору Поділля, звернув увагу на значні за площею й своєрідні за структурою лісові масиви, В.Д. Ласкаре́в, П.С. Погребняк детально дослідив рослинний покрив окремих регіонів лісостепу України, зокрема лісових масивів Подільських полісь. Зараз дослідженням лісів Подільських полісь займаються С.А. Генсірук, В.С. Бондар, Г.І. Денисик та інші.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз та характеристика лісових антропогенних ландшафтів Волинського і Подільського полісь, для їх раціонального використання.

Виклад основного матеріалу. Волинь розташована в межах Східно – Європейської рівнини і знаходиться на заході двох природних зон України – низинному західному Поліссі і хвилястому Лісостепу на Волинському плато. Північна частина краю лежить в межах Поліської низовини (Волинське Полісся),

а південна – на Волинській височині. Нерівномірність розміщення лісових ресурсів в краї є наслідком різноманітних природних умов.

З півночі на південь за особливостями лісового покриву Волинське Полісся виразно поділяється на дві частини – північну та південну. Північна являє собою рівнинну територію, вкриту переважно чистими сосновими борами, березовими гаями, рідше – ялиновими лісами, чорно-вільшаниками, мішаними лісами з сосни звичайної, дуба звичайного і граба. Певні площі вкривають міжрічкові луки, а також вересові і брусничні пустища. Південна частина Волинського Полісся – слабко хвиляста рівнина, складена смугою горбів та гряд – теж досить заліснена. Залісненість спадає в напрямі з півночі на південь. Для природних умов Волинського Полісся характерним є рельєф з широкими заболоченими річковими долинами, додатній баланс вологи, панування дерново-підзолистих і болотних ґрунтів, високий рівень ґрунтових вод. Ліси займають, насамперед, підвищені ділянки рельєфу. У лісовому фонді Волинського Полісся основне місце належить хвойним насадженням (64,5%) з переважанням сосни (64%). Питома вага деревостанів з пануванням твердолистих порід становить 9,7% і м'яколистих – 25,8% загальної вкритої лісом площі [11]. Найбільш поширеними породами у лісах краю є сосна, дуб, береза, чорна вільха, осика і граб. Рідше трапляються ясен, липа, клен, в'яз, берест. У західних районах росте смерека звичайна, яка іноді утворює суцільні деревостани. У південно-західних районах, зрідка зустрічаються явір і черешня. Лісові насадження краю мають відносно бідний підлісок, до складу якого найчастіше входять горобина, крушина ламка, бруслина бородавчаста, ліщина. В північно-західних районах Волинського Полісся поширений ялівець звичайний. У зниженнях рельєфу та на річкових заплавах значну площу займають торфовища, а також вересові і брусничні пустища, які пов'язані з лісами. Значні території припадають також на луки, особливо заболочені. Характерна особливість лісів – їх заболоченість, що значно впливає на склад і продуктивність деревостанів [2].

Південь Волині називають лісостепом. Для лісостепу характерним є помірно континентальний клімат, перехідний від вологого до сухого. Річна кількість вологи, яка надходить з атмосферними опадами, в різних частинах цієї зони трохи менша або приблизно дорівнює випаровуванню. Ліси в цій природній зоні не мають суцільного поширення, невеликі масиви їх чергуються із значно переважаючими за площею ділянками степу. Лісостеп відзначається строкатістю ґрунтового покриву. Найбільш поширеними є чорноземи і сірі лісові ґрунти; значні площі займають болотні і дернові ґрунти. Внаслідок інтенсивних рубок лісів та ерозії у Лісостеповій зоні виникло багато ярів і балок. Якщо у першому тисячолітті н.е. загальна лісистість тут становила приблизно 50%, то нині лише 11%. У лісостепу поширені ліси твердолистих порід, які становлять 63,6% вкритої лісом площі. З них близько 43% припадає на дубові насадження, 10 – грабові, 5 – букові та ясеневі, а решта – ліси з переважанням клена, в'яза, акації білої, а також залишки остепнених луків та скельно-степової рослинності. Насадження з переважанням хвойних порід становлять 24,6% загальної площі лісів, з них 23% припадає на соснові ліси. М'яколисті породи мало поширені, їх питома вага становить 11,8% усієї вкритої лісом площі. Серед них переважають вільшники (3,3%), березняки (2,6%) і осичняки (1,5%). Луки збереглися майже виключно у долинах великих річок і на їх заплавах. Характерна особливість лісостепу – відносно менша, порівняно з територією Полісся заболоченість [2].

Під лісовими ресурсами прийнято розуміти сукупність лісових масивів на певній території, які використовуються як джерело отримання деревини, не деревної продукції лісу (грибів, ягід, лікарських трав тощо) і виконують водоохоронну, ґрунтозахисну, рекреаційну та інші функції [8]. До лісових ресурсів належать деревні, технічні, харчові, кормові, лікарські та інші ресурси, а також корисні природні властивості лісу – водоохоронні, захисні, клімато-регулюючі, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, екологічні тощо. Лісовий фонд є однією з головних складових природно-ресурсного потенціалу Волині, яка належить до найбільш заліснених регіонів України. Лісовий фонд характеризується наявністю значних плодоносних площ не деревної сировини, а висока фітонцидність деревостанів робить ландшафти придатними для експлуатації в рекреаційних і туристичних цілях.

За статистичними даними Волинського обласного управління лісового господарства станом на 2005 рік при проведенні лісокультурних робіт у державному лісовому фонді заліснено площу 2918 га, з них створено лісових культур 1980 га. Окрім того, створено близько 280 га культур на землях, які вийшли з під сільськогосподарського використання. Відповідно, станом на 2006 рік площа лісового фонду краю становить близько 482 тис. га (з них вкрита лісом площа становить 426,3 тис. га) [9].

Значне розширення площ лісового фонду Волині відбувається насамперед за рахунок розширення лісовкритих територій завдяки природному залісненню колишніх земель сільськогосподарського призначення, а також земель, які вийшли з-під сільськогосподарського використання. З іншого боку, інтенсивно вирубуються стиглі і пристигаючі ліси. Тому конструктивно-географічні дослідження оцінки стану лісів і розвитку лісового господарства Волині з метою оптимізації їхнього стану і раціоналізації діяльності в сучасних умовах господарювання є актуальним завданням. Найважливішою лісogосподарською проблемою є недосконале та – неефективне використання лісового фонду, яке вважається особливо актуальним внаслідок недостатньої площі лісів та обмеженими резервами для залучення в лісogосподарське виробництво нових земель [1]. Окрім того, 12,8 тис. га лісових площ (2,7% лісів державного лісового фонду) уражені хворобами, близько 182,5 тис. га лісів (38%) перебувають у зоні радіоактивного забруднення. Тобто, приблизно 40,7% лісів державного лісового фонду вимагають проведення особливих заходів захисту і збереження [11]. Найважливішим лісogосподарським завданням є раціональне та ефективне використання земель лісового фонду, усіх його ресурсів.

Комплекс заходів з охорони, раціонального використання та збагачення лісових ресурсів державного лісового фонду Волині повинен включати в себе:

- розгортання лісовідновлювальних робіт;
- реконструкцію малоцінних насаджень;
- формування лісонасаджень з використанням високоякісного селекційного посадкового матеріалу;
- збагачення лісових ресурсів і закладка плантацій лікарських рослин;
- розробку програми та реалізацію системи протипожежних заходів;
- створення дієвої авіаохорони лісів;
- захист лісів від шкідників і хвороб;
- заготівля дикорослої лікарської сировини;
- заготівля харчової продукції лісу;

- раціональне використання відходів лісу;
- рекреаційне використання лісів та догляд за ними.

Таким чином, аналіз сучасного стану лісового фонду та його динаміки, виявлення проблем та обґрунтування схем раціонального використання, збереження та розширеного відтворення лісів на Волині виступає однією з центральних ланок регіональної соціально-економічної політики і має не лише пізнавальне, а й практичне значення, адже відомості про лісовий фонд і тенденції його розвитку є основою для планування лісокористування та лісовідновлення [1].

За статистичними даними Волинського обласного управління лісового господарства зараз Волинське полісся заліснене на 32,9%. В перспективі лісистість полісся буде збільшуватись. Цього планується досягти за рахунок оптимізації розміщення лісових насаджень. При цьому планується заліснити землі сільськогосподарського призначення, а також землі непридатні для використання, в інших галузях (яри, балки, сипучі піски та інші).

Інша ситуація з лісовими ресурсами Подільських полісь.

Аналіз археологічних, топонімічних, історичних, різноманітних фондових матеріалів, літературно-картографічних джерел та власні польові дослідження свідчать, що у межах Лісостепових полісь лісові ландшафти займали від 83 (Мале Полісся) до 87 (Подільські полісся) відсотків території. Решту чагарники, зволожені луки, болота й водойми. Активне знищення лісів розпочалося в XVI ст., максимуму досягло в XIX ст. Протягом XX ст. площі лісових ландшафтів продовжували скорочуватись, але повільнішими темпами. У 30-х і 50-х роках XX ст. спостерігалось навіть часткове їх відновлення завдяки лісонасадженням.

У межах Подільського полісся, фонове значення натуральні лісові ландшафти втратили наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Поступово вони були замінені, переважно сільськогосподарськими й антропогенними лісовими ландшафтами. На початку XXI ст. тут у «лісовому серці» Поділля, нам не вдалося знайти жодної лісової ділянки чи урочища з натуральним лісовим покривом. Антропогенізація лісових ландшафтів, зокрема Подільського полісся призвела не лише до зміни їх площ та структури, але й до появи якісно нових, ще недостатньо вивчених ознак.

Умовно натуральні – це, здебільшого, невеличкі (до 1-5 га) ділянки дібров, які чудом збереглися, або є заказниками місцевого значення. Саме їх зараз найчастіше вирубують.

Похідні лісові ландшафти сформувались на місці корінних дібров шляхом захоплення їх площ після вирубки дуба малоцінними породами дерев, переважно граба, інколи – осики і берези. У процесі багатовікового і нераціонального використання лісових ресурсів світлі подільські діброви майже на 40 відсотків були змінені затіненими грудями (грабняками), які отримали назву чорнолісся – “Чорний ліс”.

На піщаних терасах Південного Бугу і його приток, ділянки соснових лісів (бори) після їх вирубок захопили малопродуктивні дубняки з домішками граба, липи берези [6]; у заплавах річок чорновільшняки замінені вербняками. Похідні ліси здебільшого малопродуктивні. Вихід ділової деревини, у порівнянні з умовно натуральними зменшується на 20-40 відсотків.

Лісокультурні ландшафти – ліси, штучно насажені людиною. Перші штучні посадки лісу на Поділлі були створені ще в середньовіччі. У XIX столітті розпочалися роботи по створенню штучних лісових масивів у Шпиківському,

Тулчинському, Барському лісництвах. З 1877 по 1895 роки в Шпиківському лісництві на Вінниччині штучні посадки з сосни і дуба створені на площі 152 десятини (165,7 га) [3]. Були спроби залісити піщані тераси річки Південний Буг і Летичівської низовини.

Війни і відбудова господарства в перші післявоєнні роки затримали процес реконструкції лісів і створення нових штучних лісових масивів. У 30-х роках посадки лісу частково велись на піщаних терасах Побузького Полісся.

Посадки лісу не завжди завершуються вдало. Здебільшого це тому, що не враховуються природні особливості окремих районів Поділля, незнання історії лісів, а інколи і слабо відпрацьовані методики створення штучних посадок. Виявилось, що чисті посадки дуба, які широко практикуються у межах Подільських Полісь, приживаються дуже погано, в них розвиваються хвороби. Якщо дуб садять з сосною, грабом та іншими породами дерев, створюється типова для Полісь структура лісових масивів, штучні посадки приживаються добре, на дубі не утворюються водяні паростки [5].

Штучні посадки інколи важко відрізнити від корінних, натуральних. Тільки в 30-х роках ХХ століття вдалося довести, що основні ліси Летичівської низини – штучні посадки [6]. Після знищення штучних посадок, так само як і натуральних, залишаються помітні сліди – пні, паростки, кущі і трави, які не властиві корінному лісу.

Особливим типом лісокультурних ландшафтів є *полезахисні лісові смуги*. Склад деревних порід і кущів у посадках різноманітний: дуб звичайний, різні види тополі і клена, липа, інколи береза, граб, ялина; зустрічаються плодові: яблуні, груші, горіхи, черешні. Серед кущів – обліпіха, глід, скумпія, шипшина тощо.

Подільські полісся потребують розробки і впровадження системи заходів щодо їх корінної реконструкції. Польові дослідження й консультації з лісівниками показують, що основні з них такі:

– суттєве збільшення площ лісових ландшафтів Подільських полісь. Врахування сучасних й, частково майбутніх можливостей показує, що таке збільшення необхідно проводити в два етапи: спочатку підняти лісистість території з 16-18% до 24-26%, а через 10-15 років до 32-35%. Можливості для цього є. Якщо всі площі, котрі необхідно залісити прийняти за 100%, то з них 78% припадає на польові ландшафти, 12-14% на лучно-пасовищні, особливо меліоративні комплекси, решта – покинуті кар'єри піску, граніту, каоліну, частково глини і лесоподібних суглинків, торфу, території запущених тваринницьких ферм, машинно-тракторних станів, токів, частково таборів відпочинку, різноманітних будівель, зокрема військових частин, складів, доріг тощо. Усе разом призведе до зменшення мілкоконтурності лісових масивів, а можливо й об'єднання (на другому етапі) лісових ландшафтів окремих Подільських полісь. Найкращі можливості зараз мають Прибузьке й Десенське полісся, найгірші – Присобське. Попередні розрахунки показують, що після об'єднання, зокрема лісових ландшафтів Прибузького Полісся в єдиний масив, його площа складе близько 44 тис. га.

– відродження поліського типу лісового ландшафту. Цей процес частково проходить стихійно, частково за допомогою лісівників та працівників гірничо-промислових підприємств. Аналіз історії розвитку лісового господарства у межах Лісостепових полісь показує, що найменша лісистість тут була зафіксована на початку ХХ ст. і у 20-х роках складала 12-13%. У 30-х, а потім активніше у 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. проведені масові посадки дубу черешчатого на

першій та другій терасах, ялини європейської й сосни звичайної – перша тераса й, особливо, у відпрацьованих кар'єрах піску вздовж Південного Бугу від с. Медвідка до с. Стрижавка в Прибузькому Поліссі, окремих ділянках Летичівського Полісся тощо. Здебільшого, це були чисті насадження або дубу черешчатого або ялини звичайної. Обстеження ділянок з 40-50 річними деревостанами показує, що зазначені породи прижилися лише частково. Дуб черешчатий у 15-20 річному віці почав частково висихати, а у 25-30 років – суховершинити. Звільнені місця успішно зайняли й прекрасно розвиваються сосна звичайна, береза повисла й липа серцелиста. З кожним роком збільшується кількість грабу звичайного. Ці ж породи поступово проникають і в чисті посадки ялини європейської. Спостерігається відновлення мішаного лісу характерного в минулому для Лісостепових полісь. Більше того, створені лісівниками змішані посадки (дуб, сосна, береза) ростуть краще і є зразковими для поліського типу лісу. Такими є і чисті посадки сосни звичайної у межах борових терас.

Обезліснення Подільських полісь призвело до часткового знищення характерних для поліських лісів кущів, серед котрих бруслина бородавчаста (*Evonymus verrucosa* Scop) і б. європейська (*E. europae* L.), верес, кам'яниця, чорниця тощо, майже зникла пухнаста береза та значні за площею ділянки вільхи чорної. Їх місця зайняли зарослі малини, бузини чорної й червоної, різних видів верб, черемхи звичайної (*Padus racemosa* Lam.), грабняки. Такі ділянки потребують корінної рекультиваци. Більше того, саме у межах таких ділянок спостерігається найбільша концентрація синатропних видів яблунь, груш, черешні тощо. Відновлення ярусу кущів поліського типу лісу не менш важливе завдання, ніж відновлення самого лісу.

– збереження лісових антропогенних ландшафтів повинно йти шляхом збільшення кількості й площ заповідних об'єктів (перший етап) і в майбутньому включення усіх лісових ландшафтів Подільських полісь в структуру регіонального (національного) парку “Подільське Полісся”.

Висновок. Таким чином, лісові ландшафти Подільських полісь повністю антропогенізовані: лісонасадження займають 73% лісових площ, похідні – 21%, умовно-натуральні – 6%. Система поліпшення і відновлення лісових ландшафтів Подільських полісь зумовить збільшення їх площ у майбутньому. Для лісів Українського полісся зокрема і Волинського теж потрібно реалізувати відповідні заходи а саме: збільшити лісистість, покращити видовий склад, використовувати ліси з рекреаційною метою, підвищувати їх ефективність як природоохоронного фактора. Порівняльний аналіз двох різноманітних лісових антропогенних ландшафтів полісь дає можливість враховувати раціональний досвід набутий при їх господарському освоєнні.

1. Бондар В.С. Комплексне використання і охорона лісів / Д.А. Телішевський. – К.: Урожай, 1985. – 182 с.
2. Генсірук С.А. Ліси – багатство і окраса землі. / С.А. Генсірук. – К.: Наукова думка, 1980. – 211 с.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 298 с.
4. Маринич О.М. Полісся. / О.М. Маринич // Геогр. енцикл. України. – К.: УРЕ, 1989. – Т.3. – С. 56.
5. М'якушенко В.К. Соснові ліси Правобережного лісостепу / В.К. М'якушенко // Укр. ботаніч. журнал. – 1974. – Т. 31, № 4. – С.481-487.
6. Погребняк П.С. Лісорослинні умови Правобережного Полісся України / П.С. Погребняк // Труды лісової дослідної управи на Україні. – Харків, 1927. – Вип. VII. – С. 47-52.
7. Погребняк П.С. Лісорослинні умови Поділля / П.С. Погребняк. – Харків, 1931. – С. 2-13.

8. Коцан Н.Н. Територіальна організація лісопромислового комплексу Волинської області: автореф. дисканд. геогр. наук / Н.Н. Коцан. – Луцьк: ЦДО.СП. – 1994. – 16 с.
9. Статистичні матеріали Волинського обласного управління екобезпеки у Волинській області. – Луцьк, 200-2005 рр.
10. Чиж О.П. Відновлення й поліпшення структури лісових ландшафтів Подільських полісь / О.П. Чиж // Наук. зап. ВДПУ. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – №14. – С 13-15.
11. Юровчик В.Г. Сучасні проблеми лісів і лісового господарства Волинської області / В.Г. Юровчик // Наук. зап. Тернопільського держ. пед. ун-ту. Серія: Географія. – 2003. – № 2. – С. 87-93.